

ԱՐՑԱԽԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ

Մենագրություն

ԵՐԵՎԱՆ • 2020

ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ

Գյուղը գտնվում է ԱՀ հարավարևմտյան հատվածում՝ Ասկերանի շրջանում՝ նախկինում՝ Արցախի Վարանդա գավառում: Բնակավայրը տեղաբախշված է Քիրսի ստորոտում՝ Քյոնդալան գետի ձախ ափի արևելահայաց գեղատեսիլ մի բլրի վրա: Գյուղը շրջապատված է այգիներով ու անտառներով: Այս բնակավայրը վաղ միջնադարից սկսած հայտնի է Ավետարանոց անունով: 17-րդ դարից սկսած մինչև 1995 թ. ավելի շատ գործածվում էր Չանախչի անունը: Արցախում պետականության վերակերտումից հետո գյուղը 1995 թ. պաշտոնապես վերանվանվեց Ավետարանոց:

Բնակավայրում դարերի ընթացքում տեղի են ունեցել իրադարձություններ, որոնք իրենց հնչեղությամբ համահայկական նշանակություն են ունեցել:

Ավետարանոցը միջնադարում, տների քանակով ու բնակչությամբ, գեղեցիկ շինություններով և մելիքանիստ լինելով ավելի շատ գյուղաքաղաքի էր նման:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո հայ ժողովուրդը շարունակեց հակապարսկական ազատագրական պայքարը: 457 թ. այն զլխավորում էր Հայոց Արևելից կողմանց թագավոր Վաչե Առանհշահիկը: Վաչեն քանդեց Ճորա պահակի ամրությունները և, Հյուսիսային Կովկասի ցեղերի բազմությունների հետ հարձակվելով ջարդեց պարսկական բանակը: Վաչեի փոքրաթիվ զորքը մի ամբողջ տարի օրհասական մարտեր է մղել պարսիկների և հոների բազմաքանակ ուժերի դեմ:

Հետագայում դեպքերը զարգացման այլ ընթացք ունեցան:

Հայոց Արևելից կողմերում սկսվող ներքին խլրտումների և Պերոզի անընդհատ ձնշումների հետևանքով Վաչեն լքվում է բոլորի կողմից, թողնում աշխարհիկ կյանքը և ավետարան առնելով՝ անցնում քարոզչության¹²⁷:

Սարգիս Ջալալյանցը Ավետարանոց ավանում ծերունիներից մի ավանդություն է լսել, ըստ որի՝ Վաչե թագավորն իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել այդ գյուղում, ձգնել է հենց այստեղ, և դրանից էլ բնակավայրը ստացել է Ավետարանոց անունը:¹²⁸

Մակար Բարխուդարյանցը գտնում է, որ Համամ թագավորը նույնպես թաղված է այդ գյուղում, և որ նրա գերեզմանաքարն ունի հարթաքանդակ՝ հեծյալ թագավորի

¹²⁴ Մելքումյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:

¹²⁵ ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն:

¹²⁶ ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, էջ 1:

¹²⁷ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2011, էջ 61–32:

¹²⁸ Սարգիս արք. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 435:

պատկեր՝ խաչը ձեռքին, ձիու հետևից մի ահագին վիշապ՝ երախը բաց: «Խաչագարդ է տապանաքարիս միւս երեսը և քանդակւած մէջքի վրայ, որ կարդացում է խիստ դժվարութեամբ»¹²⁹:

Դոփյան իշխանական տոհմից 16-րդ դարի սկզբներին սերված Գեղարունիքի մելիք Շահնազարյան տոհմի ներկայացուցիչ Միրզաբեկը 1703 թ. հաստատվում է Ավետարանոցում և այդպես Վարանդայում սկզբնավորվում է Մելիք Շահնազարյանների տիրապետությունը:

1606 թ. Շահ Աբբաս Ա-ն մելիքանիստ Մեծ Մազրայում հյուրընկալվեց Մելիք Շահնազարյաններին և հրովարտակով ամրագրեց նրանց իշխանությունը, իսկ Մելիք Շահնազարի կրտսեր եղբորը՝ Միրզաբեկին էլ, որ բնավորվել էր Ավետարանոցում, հաստատեց նրա մելիքական իրավունքները: Նրան հաջորդած մելիք Բադի Ա-ն, մելիք Շահնազար Ա-ն, մելիք Միրզաբեկը, մելիք Բադի Բ-ն, մելիք Հովսեփ Ա-ն (պարսիկները նաև մելիք Հուսեյն են անվանել) աչքի են ընկել հայրենասեր գործունեությամբ, և այդ ամենի շնորհիվ արցախահայության կյանքում մեծացել էր Վարանդայի և նրա կենտրոն Ավետարանոցի դերակատարությունը:

Օտարների ոտնձգություններից գյուղաքաղաքը պաշտպանելու նպատակով Մելիք Շահնազարյանները Ավետարանոցն ամուր պարսպապատեցին:

1733 թ. օսմանյան մի մեծ զորաբանակ Գանձակի կողմերից թափանցեց Արցախ և խորացավ Վարանդայի կենտրոնական հատվածներում: Տեղացիները, զգալով, որ չեն կարող դիմադրել թվով գերակշռող թշնամուն, առերես ընդունեցին նրանց հպատակությունը և կերուխումից հետո Դիզակի մելիք Եգանի ու Վարանդայի մելիքի աղջկա՝ Գայանեի գլխավորությամբ, մի գիշերվա մեջ նախօրոք դրված պայմանով կոտորեցին թուրքերին: Գայանեն անձամբ ղեկավարում էր գործողությունն Ավետարանոցում¹³⁰:

Ավետարանոցում տեղի ունեցած այդ իրադարձությունների մասին ավանդաբույցի ձևով Լեոյին պատմել են գյուղի ծերերը, ըստ որի՝ Վարանդայում գտնվող օսմանյան զորքի հրամանատար Սուլեյման բեկը, որ ապրում էր Ավետարանոցում, տեսնելով գեղանի օրիորդին, վճռում է նրան կին վերցնել: Գայանեի ծնողները խոստացան իրենց աղջկան տալ նրան, բայց անընդհատ ձգձգում էին այդ գործը՝ պատճառաբանելով, թե ըստ հայկական սովորույթների՝ նախ պետք է կատարել մի քանի արարողություններ: Այդպես նրանք ժամանակ էին շահում, մինչև որ եկավ նշանակված գիշերը: Մելիք Հուսեյնի կինը՝ Աննա Խաթունը, գյուղի փողոցներում զենքը ձեռքին կռվում էր թուրքերի դեմ: Սուլեյման բեկը, տեսնելով անելանելի վիճակը, փրկու-

¹²⁹ Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղվանից, հ. Ա, Էջմիածին, 1902, էջ 190; Նույնի՝ Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, էջ 211:

¹³⁰ Բալայան Վ., Շուշի, էջ 78-79:

թյան հույսով շտապում է մելիքի տունը: Սակայն տան շենքին Գայանեն դաշունահարեց ատելի փեսային¹³¹:

Ի դեպ, Արամ Խաչատրյանի երաժշտական արվեստն ուսումնասիրող մի շարք արվեստագետներ գտնում են, որ մեծ կոմպոզիտորի Գայանե օպերայի հենքը կազմել է պատմական այս իրադարձությունը:

Սակայն այս դեպքից հետո, երբ մելիք Շահնազար Բ–ն դավադրաբար սպանեց մելիք Հովսեփին և բռնությամբ 1748 թ. տիրացավ Ավետարանոցի մելիքական ապարանքին ու բերդին, այս բնակավայրը մինչև վերջինիս մահը՝ 1792 թվականը, դարձել էր Արցախի հայության շահերի հակոտնյա ուժերի կենտրոնատեղի:

Գյուղաքաղաքի մելիք Հովսեփը, Ջրաբերդի Ալլահ–ղուլի Սուլթանը, Դիզակի մելիք Եսային, Խաչենի մելիք Ալլահվերդի Հասան–Ջալալյանը մի քանի անգամ փորձել են գրավել Ավետարանոցը, բայց չի հաջողվել:

Հայկական այս բնակավայրը դարերի ընթացքում դարձավ քաղաքական բազմազան գործընթացների ականատեսն ու վկան:

1792 թ. Ավետարանոցում մելիք Ջումշուդի իշխանությունը վերցնելուց հետո, բնակավայրը նորից վերագտավ իր վաղեմի փառքը և դարձավ քաղաքական կյանքի ու ազատագրական պայքարի կարևոր կենտրոն:

19–րդ դարի երկրորդ կեսին Ավետարանոցում մետաքսի 3 գործարան կար:

Ինչպես Արցախի մյուս բնակավայրերը, այնպես էլ Ավետարանոցը, խորհրդայնացավ 1920 թ. մայիսին: 1930 թ. գյուղում կազմավորվել է կոլտնտեսություն, որի առաջին հիմնադիր նախագահը եղել է Ալեքսան Արզումանյանը: Այդ պաշտոնում հետագայում աշխատել են՝ Միքայել Գրիգորյանը, Ավագ Ավանեսյանը, Հակոբջան Գրիգորյանը, Արմենակ Ավանեսյանը, Սերգեյ Բալայանը, Վաղարշակ Հայրապետյանը, Հունան Ղահրամանյանը, Վոլոդյա Հայրիյանը, Գեորգի Պետրոսյանը: Ավետարանոցի և Սղնախի կոլտնտեսությունները 1951 թ. միավորվել են:

Անասնապահության ասպարեզում արձանագրված հաջողությունների համար 1972 թ. կոլտնտեսությունն արժանացել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի, ՀԱՄԿԽ–ի և ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրին¹³²: Խորհրդային տարիներին Ավետարանոցում գործել է Ստեփանակերտի մետաքսի կոմբինատի մասնաձյուղը:

Ավետարանոցից Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել է 335 մարդ: Նրանցից 130–ը զոհվել են: Նահատակների հիշատակին գյուղում հուշարձան է կառուցվել:

Ավետարանոցի ազգաբնակչությունն իր արժանի ավանդն ունեցավ արցախյան ազատագրական պատերազմի տարիներին: Քանի որ գյուղը ճակատային գծից հե-

¹³¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 257:

¹³² «Սովետական Ղարաբաղ», 4 նոյեմբերի, 1972:

նու էր գտնվում, ուստի այն սահմանամերձ բնակավայրերի ազգաբնակչության համար ապահով հանգրվանի դեր էր կատարում:

1990 թ. Ավետարանոցում կազմակերպված կամավորական ջոկատի հրամանատար դարձավ Համլետ Ստեփանյանը: Այդ ջոկատը հետագայում ընդգրկվեց Պաշտպանության բանակի 35-րդ գումարտակի մեջ:

Պատերազմի առաջին օրերին Ավետարանոցը հարևան գյուղերից և ՀՀ-ից եկած կամավորական ջոկատների համար յուրօրինակ զորակայան էր դարձել: Ինչ-որ մի տեղ վերականգնվեցին 18-րդ դարի սղնախական ժամանակաշրջանի ավանդույթները:

32 ավետարանոցցիներ՝ Արմեն Առաքելյանը, Համլետ Առստամյանը, Արթուր Ավանեսյանը, Լևոն Արզումանյանը, Հրաչյա Բաղդասարյանը, Աշոտ Բաբայանը, Արթուր Բաբայանը, Մաքսիմ Բաղդյանը, Սլավիկ և Վալեր Գաբրիելյանները, Ալբերտ Գադյանը, Կառլեն Գադյանը, Նելսոն Մանասյանը, Կարո Գրիգորյանը, Արմեն Գրիգորյանը, Կիմա Գրիգորյանը, Կամո Դանիելյանը, Մայիս Դանիելյանը, Մխիթար Դանիելյանը, Նաիրի Դանիելյանը, Արտակ Խաչատրյանը, Վալերի Համբարձումյանը, Արարատ Հայրապետյանը, Ավետիք Հայրապետյանը, Վալերի Հովսեփյանը, Վլադիկ Հովսեփյանը, Մհեր Հովսեփյանը, Ջիվան Մնացականյանը, Արթուր Պետրոսյանը, Գարսևան Պետրոսյանը և Համլետ Սարգսյանը իրենց կյանքը նվիրաբերեցին՝ ազատ ու անկախ Արցախ ունենալու համար:

Երախտապարտ համագյուղացիները 17-րդ դարում հիմնված Գայանեի վանքի հարակից տարածքում՝ Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների հուշարձանի հարևանությամբ, վեր խոյացրին նրանց հիշատակը հավերժացնող նոր կոթող: Ժայռեղեն բարձունքի վրա կառուցված համալիրն անկրկնելի տպավորություն է թողնում բոլորի վրա: ԱՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Համլետ Գրիգորիի Ստեփանյանը, Ալիսան Սուրենի Համբարձումյանը, հետմահու՝ Ավետիք Վարդանի Հայրապետյանը, Մհեր Գեորգիի Հովսեփյանը, Կառլեն Ալեքսանդրի Գադյանը:

1869 թ. Ավետարանոցի Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն կից գործել է դպրոց: 1873 թ. բացվում է նախակրթարան՝ 20 աշակերտով: Ուսուցիչն էր Ալեքսանդր քահանա Ամիրյանցը: 1874 թ. Ավետարանոցի բնակչությունը խնդրագիր է ուղարկում կաթողիկոսին՝ բացելու միդասյա ծխական դպրոց: Նույն թվականի հոկտեմբերին կրթօջախը բացվում է:

1908–1909 ուսումնական տարում գյուղում բացվում է երկդասյա երկսեռ դպրոց, որտեղ սովորում էր 82 աշակերտ: Դպրոցն ուներ 4 բաժանմունք, 3 ուսուցիչ¹³³:

Խորհրդային տարիներին Ավետարանոցում գործել է միջնակարգ դպրոց, որի երկար տարիներ տնօրենն էր ԽՍՀՄ վաստակավոր մանկավարժ Իվան Աթայանը:

¹³³ Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, հ. 1, էջ 379–380:

1988–1992 թթ. դպրոցում սովորում էր 281 աշակերտ, դասավանդում՝ 32 ուսուցիչ: 2014–2015 ուսումնական տարում դպրոցում սովորում էր 168 աշակերտ, աշխատում՝ 28 ուսուցիչ: Վերջին տարիներին դպրոցի տնօրենի պաշտոնում աշխատել են՝ Գ. Պետրոսյանը և Ա. Խաչատրյանը:

Ավետարանոց գյուղում ծնվել և մեծացել են ռազմական, քաղաքական, մշակութային և գիտական ոլորտների գործիչներ, որոնք կարևոր դերակատարություն են ունեցել հայոց պատմության մեջ: Նրանցից են ռուսական բանակի զորավար, գեներալ-լեյտենանտ Վալերիան Մադաթովը (Ռուստոմ Գրիգորի Մադաթյան), գրողներ Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանը, Նվարդ Ավագյանը, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ալեքսանդր Մանասյանը, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կամո Աթայանը, տնտեսագիտության դոկտոր Արզիկ Սուվարյանը:

Հարկ է նկատել, որ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմից սերված ռազմական, գիտության տարբեր ասպարեզների մի քանի տասնյակ գործիչներ ճակատագրի բերումով ապրել և աշխատել են հայրենիքից դուրս:

Ավետարանոցը հիրավի բաց թանգարան է երկնքի տակ: Գյուղում և նրա շրջակայքում կան պատմական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ հուշարձաններ: Դրանց մեջ առանձնանում է Կուսանանց անապատը (1616 թ.), որի մոտ պահպանվել են 5–7–րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու հիմնապատերը: Կուսանանց անապատում պահպանվել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական գերեզմանոցը:

Կուսանանց անապատի մոտ՝ ժայռի վրա, մի մեծ ձեղքվածք կա: Գյուղացիները այդ ձեղքվածքը Քաջքատուն են կոչում և հավատում, թե քաջքերով լի է¹³⁴:

Գյուղի կենտրոնում է գտնվում Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն եռանավ բազիլիկ է՝ կառուցված 1651 թ.: Եկեղեցին ունեցել է բազմաթիվ գրչագրեր, մագաղաթյա ավետարաններ, խաչեր և ուրիշ թանկարժեք մասունքներ:

Գյուղում կարելի է տեսնել քաղաքացիական ճարտարապետության հիանալի նմուշների հետքեր: Դրանք Մելիք-Շահնազարյանների 3 ապարանքներն են: Նշանավոր է նաև Ավետարանոցի ամրոցը:

Նշվածներից բացի Ավետարանոցում հաշվառված են հետևյալ հուշարձանները՝ Ծկոռն (գտնվում է գյուղից մոտ 5 կմ արևմուտք, պահպանվել են բնակելի շենքերի և Սանա անվանվող եկեղեցիների մնացորդները), Հոլոտք, Սուրբ Ավանես (գյուղից 6 կմ դեպի արևելք, եկեղեցին կանգուն է, բակում կան մեծ թվով գերեզմանաքարեր, խաչքարեր), Խաչխութ (գարդանախշերով 9–10–րդ դարերի խաչքար, գտնվում է Բախշունց բունա կոչված հանդամասում), Պուտքար գյուղատեղին, Քարկապ խաչ (Քիրսի ստորոտում), Ղոնդիկ եկեղեցու մնացորդները (գյուղի հարավ-արևելյան

¹³⁴ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 38:

մասում, 7 կմ հեռավորության վրա), Բլեն խութ (հին գյուղատեղի՝ գերեզմանոցներով, Ավետարանոցից 5 կմ դեպի արևմուտք), Եկեղեցու ձորի եկեղեցու փլատակները, Ավետարանոց գետի վրա պահպանվել է միաչքանի գոգավոր կամուրջը՝ կառուցված 1640 թ. : Նույն գետի վրա, գյուղից վերև, կա մեկ այլ քարաշեն կամուրջ, որ նույնպես կառուցվել է Վարանդայի մելիքության ծաղկման շրջանում՝ 17-րդ դարում:

Գյուղից 2,5 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սահարանց աղբյուրից ջուրը կավե խողովակներով հասցվել է Մելիք-Շահնազարյանների ապարանքը: Կավե ջրատարի վրա փորագրված է 1625 թ.¹³⁵:

Ավետարանոցում հայտնի են Ցորտ, Մեծ, Դաշխուն, Շոր, Շահգալդանց, Քշանանց, Կերթնուկ, Սալքարեր, Ռուսեն, Աշոտեն, Թաս, Հացեն, Վրթեզ, Քոռ, Հայրունց, Ստեփանանց, Իդանանց, Զիմով, Սահար, Վանեսի և Խնձորամաքի աղբյուրները:

Գյուղը էլեկտրաֆիկացված և գազաֆիկացված է: Հեռուստատեսությունը, ռադիոն, բջջային և անլար հեռախոսակապը, ինտերնետ ծառայությունը բնակչությանը հասանելի են:

Համայնքում գործում են գյուղապետարան, ակումբ, դպրոց, մանկապարտեզ, «Ասկերանի մանկական երաժշտական դպրոց» ՊՈԱԿ-ի Ավետարանոցի մասնաճյուղը, բուժկետ, 4 խանութներ:

Ավետարանոցում 2018 թ. կար 250 տուն, 1158 բնակիչ¹³⁶: Նրանց հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն է:

¹³⁵ Աթայան Ի., Լույսի տաճարում, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 5:

¹³⁶ ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, էջ 1: